

Keynes kao utopijski mislilac

Sažetak:

Pišući na početku velike ekonomske krize, John Maynard Keynes nam u svojem djelu „The Economic Possibilities for our Grandchildren“ daje optimističnu futurološku analizu razvijene kapitalističke ekonomije. Unutar stotinu godina, ekonomsko pitanje razvijenih zemalja bit će riješeno! Nastupit će svojevrsna kapitalistička utopija u kojoj ćemo se nespunito moći prepustiti potrazi za dobrim životom. Nakon kontekstualizacije Keynesovih predikcija, autor propituje u kojoj mjeri su se ona i ostvarila u proteklih sedamdeset i sedam godina. Posebice, razvija model koji prati ukupno društveno vrijeme posvećeno radu te mjeru u kojoj se najrazvijenije zemlje približavaju zamišljenoj radnoj utopiji. Očit postaje sljedeći paradoks: glavne ekonomske predikcije su potpuno ili gotovo ostvarene, no napredak na društvenom planu nije toliko očit!

Ključne riječi: društveno vrijeme, J. M. Keynes, radna utopija, kapitalistička utopija povijest rada, razvoj

Uvod

1930., na počecima velike ekonomske krize, John Maynard Keynes napisao je esej „*The Economic Possibilities for our Grandchildren*” („*Ekonomske mogućnosti za našu unučad*”). Čini se kako je glavni motiv za pisanje ovog eseja bio sve prisutniji ekonomski pesimizam koji je uz produbljivanje krize dobivao na snazi. Keynes pesimizmu svoga vremena kontrira optimističnom futurološkom analizom razvijene kapitalističke ekonomije. Za sto godina, uvjerava nas Keynes, a nakon kontinuiranog rasta, doći će vrijeme u kojemu će ekonomsko pitanje razvijenih zemalja biti riješeno. Sve većim bogaćenjem razvijenih društava nestat će potreba za radom pa će zbog toga ljudi ekonomsko pitanje zamijeniti ležernim, besposlenim životom u kojemu će samoaktualizacija postati dominantni cilj svakodnevnog života. Glavno sredstvo koje će osigurati ukidanje potrebe za radom članova bogatih zemalja bit će kamata na strane investicije i tehnološki napredak. Kao što vidimo, Keynes je zamislio jednu kapitalističku utopiju.

Sedamdeset i jednu godinu nakon pisanja teksta, tj. dvadeset i tri godine prije isteka stogodišnjeg roka za Keynesove predikcije, nalazimo se u jednoj zaista čudnoj situaciji. Kao što će se pokazati, njegove su se glavne ekonomske pretpostavke doista ispunile ili su na rubu ostvarivanja. Paradoksalno, u isto vrijeme su posljedice koje je predvidio, barem u proteklih sedamdeset i sedam godina - potpuno ili većinom izostale!

U prvom dijelu rada predstaviti ću Keynesove osnovne ekonomske i društvene pretpostavke i predviđanja. U drugom ću ispitati u kojoj mjeri su se one osivarile u proteklih sedamdeset i sedam godina, a gdje je to moguće i pokušati ekstrapolirati njihov razvoj u budućnost. Kod ekstrapolacije glavni cilj će mi biti doseći Keynesovu ciljnu godinu, 2030. Treći dio rada pokušati će, koliko je to u mojoj moći, ispitati zašto ostvarivanje ekonomskih predikcija nije bilo praćeno dramatičnim pomacima u životnim navikama članova razvijenih ekonomija.

1. Keynesova kapitalistička utopija

1.1. Prošlost i sadašnjost

Keynes je bio duboko fasciniran snagom kamate i ekonomskog rasta. Promatrajući povijest razvoja kapitalizma mogao je uočiti ne samo rast, već i eksponencijalni rast oba parametra.

„*I have said that total world production has been growing at over 4 percent since 1960. Compare this to annual growth rates of 2.4 percent for the first 60 years of the 20th century, of 1 percent for the entire 19th century, of one-third of 1 percent for the 18th century.*” (Lucas, 2003)

Prije no što je mogao prikazati svoju kapitalističku utopiju budućnosti, Keynes je, pišući 1930., morao najprije riješiti ekonomske probleme sadašnjosti. Početkom i osnaživanjem velike ekonomske krize predviđanja blištave i bogate budućnosti nije moglo biti jednostavno prihvaćeno.

Keynes se našao nasuprot dvjema suprotstavljenim vizijama velike ekonomske krize. Smatrao je kako su obje u krivu te kako može pomuditi treće, točno, objašnjenje krize i njezinog raspleta. Objе, prema Keynesu krive teze, smatrale su kako je ekonomskoj eksploziji 19. i početka 20. stoljeća došao kraj ili kako se u najmanju ruku dramatično usporava. Revolucionari su stoga smatrali kako je jedino rješenje dramatična promjena, a reakcionari su, dijametralno suprotno, tvrdili kako je ekonomska ravnoteža koja mora biti ostvarena toliko neizvjesna da se moraju eliminirati bilo kakve eksperimentatorske ambicije. Keynesov umirujući glas u ovom eseju savjetuje obje strane kako:

„*I believe that this (strahovi reakcionara i revolucionara) is a wildly mistaken interpretation of what is happening to us. We are suffering, not from the rheumatics of old age, but from the growing-pains of over-rapid changes, from the painfulness of readjustment between one economic period and another. The increase of technical efficiency has been taking place faster than we can deal with the problem of labour absorption; the improvement in the standard of life has been a little too quick; the banking and monetary system of the world has been preventing the rate of interest from falling as fast as equilibrium requires*” (Keynes, 1963: 1).

Keynes očito smatra kako su ekonomski problemi sadašnjosti tek privremena prepreka, pregrupiranje ekonomskih snaga za daljnji rast. Kao što ćemo vidjeti - bio je u pravu. Ne samo da se ekonomski napredak nastavio, već se on prolaskom vremena sve više ubrzavao.

1.2. Temejne ekonomske pretpostavke i predikcije

Zaključujući kako je kriza u kojoj se našao tadašnji razvijeni svijet tek privremena, Keynes je mogao prijeći na svoju viziju daljnjeg tijeka ekonomskog razvoja, i konačno, na svoju viziju budućnosti. Kao referentni cilj odlučio je uzeti period od sto godina.

Keynes je smatrao kako će se kapital svijeta povećavati otprilike 2% godišnje. Uz takav rast, zaključuje, „*the capital equipment of the world will have increased by a half in twenty years, and seven and a half times in a hundred years*” (Ibid: 3). Ljudi će, dakle, biti mnogo bogatiji u budućnosti nego što su to danas.

U isto vrijeme, sudeći prema prošlosti, Keynes zaključuje kako tehnička efikasnost isto dramatično raste: „*It is safe to say that technical efficiency is increasing by more than 1 per cent per annum compound*” (Ibid: 3). Rastući tehnološki napredak u budućnosti će agresivno napasti primarni i sekundarni sektor ekonomije, pa tako: „*In quite a few years-in our own lifetimes I mean-we may be able to perform all the operations of agriculture, mining and manufacture with a quarter of the human effort to which we have been accustomed*” (Ibid: 3). Tehnološki napredak i rast kapitala omogućiti će da za sto godina „*the standard of life in progressive countries ... will be between four and eight times as high as it is to-day*” (Ibid: 3). Naglašava kako u svojoj koncepciji uopije koja nastupa za sto godina koristi osmerostruko povećanje bogatstva.

Pošteno bi bilo naglasiti kako Keynes niti jednu od ovih predikcija ne daje autoritativno, već uvijek koristi neki prilog da naglasi mogućnost i vjerojatnost ostvarivanja. Kod rasta tehničke efikasnost sudi jedino o prošlosti, a ne daje predviđanje za budućnost. Ipak, kako je jasno da napredak očekuje i u budućnosti uključiti ću pozitivan rast ovog parametra u skup njegovih predikcija.

Uz brzinu i ostvarenje svoje vizije Keynes pruža četiri uvjeta koji moraju biti ostvareni.

“The pace at which we can reach our destination of economic bliss will be governed by four things - our power to control population, our determination to avoid wars and civil dissensions, our willingness to entrust to science the direction of those matters which are properly the concern of science, and the rate of accumulation as fixed by the margin between our production and our consumption; of which the last will easily look after itself, given the first three” (Ibid: 7).

Zanimljivo je kako uz uvjet kontroliranja populacija vrlo uvjereno i bez nekih posebnih argumenata zaključuje kako „*from now on we need not*

expect so great an increase in population” (Ibid: 3). Na svu sreću, a zbog eksplozije stanovništva u drugim dijelovima svijeta, ovoga je puta jasno kako misli na SAD i Veliku Britaniju¹

1.3. Društvene pretpostavke i predikcije kao produkt ekonomskih

Kao posljedicu ekonomskog napretka i gomilanja bogatstva, Keynes predviđa rješavanje ekonomskog pitanja (ili skoro rješavanje) razvijenog čovječanstva tijekom sto godina. Kamate na investirani kapital bit će dovoljne da elimiraju potrebu za radom. Javit će se do tada nepoznat problem - kako iskoristiti slobodno vrijeme koji su nam osigurali kapital i kamate? Naime, smatra kako je čovjek toliko dugo bio zaokupljen radom za rješavanje dnevnih ekonomskih potreba da nije razvio karakteristike koje bi mu omogućile trenutni prestanak rada. Kako bi uživao u novostjećoj slobodi od rada, Keynes predlaže da će ljudi ipak pomalo raditi. Adekvatno dobrovoljno radno vrijeme, smatra, moglo bi biti tri sata. Prelazak na manje rada dogodit će se postupno, a nikako ne eksplozivno.

Ipak, Keynes strepi pred ovakvom vizijom budućnosti. Ondašnje bogate smatra izvidnicom čovječanstva, ljude koji su već tada raspolagali slobodom od rada kakva će za mase nastupiti tek ostvarenjem njegovih predviđanja. Sudeći prema njima, „*there is no country and no people... who can look forward to the age of leisure and of abundance without a dread*” (Ibid: 5). Kao lakmus papir za ovako depresivno stajalište, inače toliko strano vješto optimističnom Keynesu, obraća se britanskoj i američkoj kućanici. Ondašnje su žene bogataša bile lišene i društvenih i ekonomskih poticaja za rad, no unatoč tome vješto se raspravljalo o njihovom živčanom slomu tj. nezadovoljstvu vlastitim životima. Za Keynesa je njihovo nezadovoljstvo posebno važno zbog toga što se čini kako one unatoč slobodi od rada (osim kućanskog) nisu, kao populacija, u stanju pronaći nikakvu aktivnost koja bi ih mogla zadovoljiti. Možda će nam u budućnosti proročanski zvučati njegova tvrdnja „*to those who sweat for their daily bread leisure is a longed-for sweet-untill they get it*” (Ibid: 4).

Keynes svoju viziju lagodnog života zaključuje iz svoje teorije potreba. Postoje apsolutne i relativne potrebe. Apsolutne potrebe su jednake za sve ljude i ne ovise o drugima. Relativne potrebe osjećamo jedino onoliko koliko nas one uzdižu ili spuštaju gledano u odnosu na druge u

1 Ovu zamjenu Keynes koristi naizmjenice i često bez jasne distinkcije za cjelokupno čovječanstvo, stanovnike razvijenih zemalja i Britance. Osim toga, često nije jasno ubraja li i sebe u we.

društvu koje nas okružuje. Keynes se slaže kako ljudske potrebe mogu biti nezasićene, no takvu nezasićenost vidi u relativnim potrebama. Iznimno je značajna tvrdnja kako „a point may soon be reached, much sooner perhaps than we are all of us aware, when these needs (absolute) are satisfied in the sense that we prefer to devote our further energies to non-economic purposes“ (Ibid.: 4).

Jednom kada se smanji uloga direktnog i obaveznog rada u uzdržavanju čovjeka dogodit će se velike promjene u moralu:

„We shall be able to rid ourselves of many of the pseudo-moral principles which have lag-ridden us for two hundred years, by which we have exalted some of the most distasteful of human qualities into the position of the highest virtues... The love of money as a possession - as distinguished from the love of money as a means to the enjoyment and realities of life - will be recognized for what it is, a somewhat distinguished morbidity, one of the semicriminal, semi-pathological propensities which one hands over with a shudder to the specialists in mental disease“ (Ibid.: 5).

Keynes, čini se, prezire kapitalizam utoliko što ljudi u njemu, za njegov pojam, previše streme budućnosti, a ne sadašnjem uživanju. „*Jam is not jam unless it is a case of jam to-morrow and never jam to-day*“ (Ibid.: 6). Ovakvo gledanje na materijalno bogatstvo čini mu se suludim i u suptrotnosti sa čovjekovom temeljnom svrhom i stremiljenjem. Ipak, a pomalo paradoksalno, smatra kako „for at least another hundred years we must pretend to ourselves and to every one that fair is foul and foul is fair; for foul is useful and fair is not“ (Ibid.: 7). Nije li Keynes licemjerman u kritiziranju iskorištavanja kapitalizma i odgode užitka s jedne strane, a s druge u veličanju provođenja još sto godina u takvom sistemu s ciljem njegovog prevladavanja? Ipak, kako ionako kroz tekst zamjenica *we* ima različite konotacije, pa prema tome ne mogu biti siguran smatra li ironično kako je ovo pristup najmanjeg zla za generalnu populaciju ili kako i sebe uključuje u *we* te prema tome potpuno legitimira ovaj pristup, morat ću zaobići ovu kritiku.

1.4. Sažete pretpostavke i predikcije

Kako bismo lakše mogli sistematizirati Keynesove pretpostavke i predikcije treba ih predstaviti u sažetom obliku. Treba ponovno napomenuti da neke od njih² Keynes ne predstavlja autoritativno, već tek kao vjerojatnu mogućnost, svojevrsno promišljeno nagađanje. Ipak, ako pokušavamo procijeniti mjerodavnost njegove utopijske vizije, moramo i te elemente

2 Naročito napredak tehnološke efikasnosti i tehnologije općenito.

nekako uzeti u obzir, pa je najbolje uzeti vrijednosti koje nam on sam daje. Osim toga, finalnu godinu, 2030., uvijek uzima poprilično klizno.

Tako s obzirom na ekonomiju do 2030. on predviđa (1) realni rast kapitala od 2 % godišnje, (2) povećanje standarda života za 4 do 8 puta,³ (3) rast tehnologije i tehnološke efikasnosti od 1% godišnje i (4) pad udjela radne snage u primarnom i sekundarnom sektoru na četvrtinu vrijednosti 1929. godine.⁴

S obzirom na društvo predviđa (1) iskorjenjivanje potrebe za radom iz potrebe uzdržavanja, (2) rad ljudi iz užitka od otprilike tri sata, (3) korjenitu promjenu svakodnevnog morala i (4) postepen razvoj navedene društvene transformacije.

Kao uvjete za brzinu njihovog ostvarivanja postavlja (1) kontroliranje broja stanovnika, (2) izbjegavanje ratova i građanskog nemira, (3) autonomiju znanosti, (4) adekvatan ritam akumulacije definiran kao omjer između proizvodnje i konzumacije.

2. Ekonomski rasplet

2.1. Povećanje standarda života

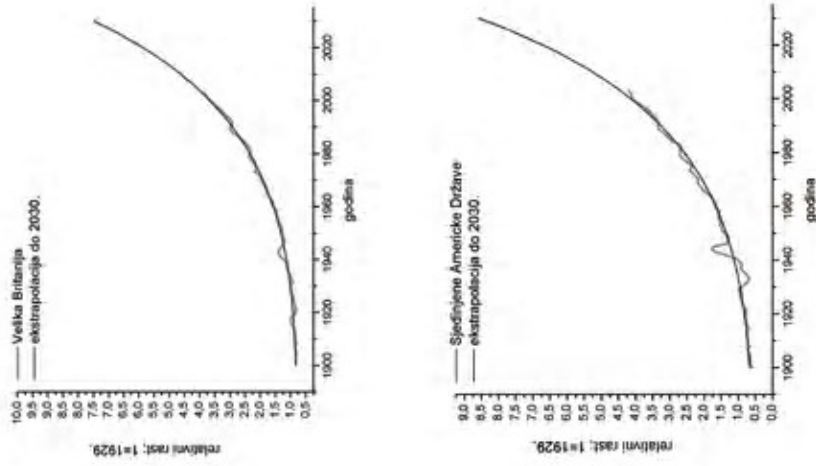
Ako ćemo povećanje standarda života suditi samo prema BDP-u per capita, onda je razvoj koji je Keynes predviđao nastupio ili će nastupiti do 2030. godine. Grafovi 1. i 2.⁵ prikazuju razvoj BDP-a SADA i Velike Britanije u periodu od 1900. do 2030. godine uz baznu godinu 1929. Vidljivo je kako je SAD već prešao Keynesovo donje predviđanje (četiri puta), a kako će Velika Britanija to vrlo uskoro postići.

Ekstrapolacija nam govori o mogućnostima budućeg razvoja. Tako, pri ovakvoj krivulji rasta, Velika Britanija 2030. dolazi na prag Keynesovoj magičnoj brojci osam, a SAD se primiče brojci devet. No, nisu jedino Velika Britanija i SAD doživjele brz ekonomski rast u proteklih sedamdeset godina, pa će tako Njemačka i Francuska za vrlo mali broj godina probiti faktor 5, a Japan čak 11!

3 U daljnjoj argumentaciji koristi veći broj tj. 8 puta.

4 Ovaj će se pad dogoditi još za naših života. Dakle, možemo pretpostaviti da to znači za manje od 30-50 godina.

5 Vrijednosti BDP-a p.c. dobivene iz Groningen Growth and Development Center (www.ggdc.net); Vrijednosti su u PPP dolarima iz 1990.; bazna godina (=1) je 1929., a ne 1930. jer je vjerojatno da je Keynes zbog depresije ovu vrijednost imao na umu.

Grafovi 1 i 2:
relativni rast BDPa
p.c. Velike Britanije
i SADa;
Bazna godina 1929;
Ekstrapolacija
prema programu
Mathematica

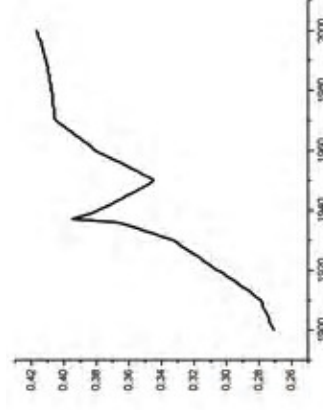
Keynesova predviđanja najbolje bi bilo uzeti u povijesnom kontekstu. U sto godina koja su prethodila njegovom tekstu broj radnih sati dramatično se smanjio. Treba napomenuti da se smanjivao prosječan broj radnih sati i po radniku i prema ukupnoj populaciji. Tako je prosječno radno vrijeme u proizvodnji (u SAD-u) 1830. bilo 69.1 sati po radniku, na prijelazu stoljeća 55-58.5, a 1924. godine⁶ 48.8 sati (*Whaples, 2007*). Dakle, u nepunih stotinu godina radno se vrijeme u proizvodnji smanjilo za oko 42%. Nije ni čudo što je Keynes zaključio kako će se ovaj dramatičan trend nastaviti.

Bitno je saznati tko su ti ljudi koji će raditi tri sata dnevno. Ponovno, tko su to „svi“ u konstrukciji „*For many ages to come the old Adam will be so strong in us that everybody will need to do some work if he is to be contented*“ (*Keynes, 1963: 7*). Sigurno je kako su uračunati punoljetni muškarci. No, je li Keynes predvidio radnu ulogu i ženama ili su one i dalje zatvorene u privatnu sferu? Ova se nedoumica posebno aktualizirala jer je od 1929. do danas udio žena sa zaposlenjem posvuda eksplodirao pa tako npr. u SADu s 22% na čak 60%! Ova je brojka posebno dramatična kada se uzme u obzir da ona uključuje sve žene u dobi preko šesnaest godina, dakle i one u mirovini te one nesposobne za rad. Ovakav rasplet situacije Keynes svakako nije mogao predvidjeti.

Dakle, jesmo li „mi“ svi oni koji aktivno radimo, svi radno sposobni ljudi (aproximirani npr. kao stanovništvo između petnaeste i šezdeset i pete godine ili čak i stariji) ili svi stanovnici uključujući i mlade? Ovaj će se problem postaviti kao krucijalan u evaluaciji razvoja rada kroz 20. stoljeće. Za početak pogledajmo ono što je Keynes najvjerojatnije imao na umu tj. rad samih prakticirajućih radnika. U kasnijem ću modelu pokušati dati cjelovitiji odgovor pokušavajući uključiti rad promatran na razini cjelokupnog društva.

3. Keynesova radna utopija

Keynesova su predviđanja s obzirom na rad vrlo precizna. Napretkom razvoja i standarda postepeno će se smanjivati potreba za radom. Ljudi će jednostavno raditi manje, a neki neće uopće raditi. Kako bi zadovoljili povijesno uvjetovanu potrebu za radom, radit će se otprilike tri sata dnevno, tj. petnaest sati tjedno. No, ostavlja mogućnost da određene skupine rade puno i dugo, no takvi neće to činiti s ciljem osiguravanja apsolutnih, već isključivo relativnih potreba. Ovakvi ljudi će biti ostatak „*of those semicriminal, semi-pathological propensities which one hands over with a shudder to the specialists in mental disease*“ (*ibid.: 6*).

graf 3.
Koefficijent radne utopije;
Podaci preuzeti od
Ueberfeld (2006).

6 Najrecentnije navedene godine koju nije zahvatila velika ekonomska kriza.

Omjer između Keynesovog trosatnog radnog vremena⁷ i broja stvarnih radnih sati utrošenih od strane radnika možemo nazvati npr. koeficijentom radne utopije, a na grafu vidimo njegov razvoj u Velikoj Britaniji kroz 20. stoljeće. Koeficijent vrijednosti 1 znači bi potpuno ostvarenje trosatnog radnog vremena za prosječnog radnika. On i dalje ne bi ništa govorio o voljnosti toga zaposlenja te o ukupnosti rada društva. Vidljivo je kako on dramatično raste u periodu prije Drugog svjetskog rata te kako kasnije većinom stagnira. Zanimljivo je primijetiti kako bi nam dosadašnjim uprosječenim rastom trebalo još točno 400 godina kako bismo obistinili Keynesov ideal tj. vrijednost 1. Vidimo i kako nam graf ne nudi nikakvo obećanje eksponencijalnog rasta koji bi mogao ubrzati ovaj proces. Naprotiv, vremenom se pozitivan napredak čak i usporava. Posebno zabrinjava gotovo potpuna stagnacija od 1970-ih, pa sve do danas. Ipak, očito je kako je Keynes imao pravo kada je prorokovao daljnje skraćivanje trajanja rada, no pogriješio je, barem zasad, jedino u njegovoj dinamici.

4. Rad nekada i danas

Provjera samo prosječne duljine radnog dana ili tjedna ne bi na zadovoljavajući način uspjela provjeriti Keynesova predviđanja. Situacija se od 1930-ih znatno promijenila. Ljudi se danas duže i intenzivnije školuju, u mirovinu idu ranije te u njoj proživljavaju mnogo veći broj godina, a udio radno aktivnog stanovništva već je desetljećima u porastu. Ako želimo čovjeka promatrati kao cjelinu svih životnih faza moramo i ove promjene uzeti u obzir.

Kako bih detaljnije proučio približavamo li se radnoj utopiji kako ju zamišlja Keynes, konstruirao sam model koji izračunava udio rada u društvu kroz dvadeseto stoljeće. Treba napomenuti da ovaj model, za razliku od prošlog, opisuje situaciju u SAD-u, a ne više Velikoj Britaniji. Premda bi bilo mnogo korisnije imati podatke za Veliku Britaniju (a još korisnije EU) koja je Keynesu bila primarno u vidu, statistički marljivi Amerikanci su prikupljanje podataka učinili neizmjerljivo lakšim. Ipak, i sam Keynes sustavno aludira na razvijene i progresivne zemlje u cjelini te se nikako ne ograničava samo na Veliku Britaniju. SAD, po mnogim parametrima najrazvijenija i najbogatija

ekonomija, može nam čak možda poslužiti i kao izvidnica na sličan način na koji Keynes koristi tadašnji sloj imućnih. Ipak, problem je velik s obzirom na uočljive tendencije da Europljani u zadnje vrijeme rade osjetno manje od Amerikanaca te kako za razliku od Amerikanaca nastavljaaju smanjivati broj radnih sati po radniku (*Prescott, 2004*).

Model će pretpostaviti da čovjek „živi“ 24 sata dnevno. Eliminacija sna kao odmora čini mi se razumnom jer je vrlo očito kako se dok spavamo ne odmaramo u Keynesovom *leisure* smislu, već prvenstveno biološkom. Premda neki autori smatraju kako je san isključivo biološka potreba i dodjeljuju joj fiksnu vrijednost od osam sati dnevno, rado bih se priklonio mišljenju Biddlea i Hamermesha (1989) kako i duljina sna može biti pod utjecajem tržišnih uvjeta te je stoga dinamična varijabla. Ipak, zbog nedostatka pouzdanih statistika, a naročito za prvu polovicu 20. stoljeća, prisiljen sam izostaviti ovu zanimljivu varijablu.

Klasifikacija obrazovanja čini mi se vrlo problematičnom. Je li obrazovanje rad ili odmor i uživanje u životu? Ovaj se problem posebno aktualizirao od Keynesovog vremena kada je samo 10% djece išlo u srednju školu, a danas se ta brojka penje i preko 95%. S jedne strane, očito je kako obrazovanje priprema čovjeka za zaposlenje, pa je stoga njegov sastavni dio. S druge pak strane, srednje i visokoškolsko obrazovanje, koje je postalo toliko masovno u dvadesetom stoljeću, nije obavezno pa stoga osoba ustrajanjem u obrazovanju dokazuje kako mu se kombinacija obrazovanja i budućeg zaposlenja koje mu se time otvara više sviđa od ranijeg zaposljavanja. Osim toga, veći dio modernog obrazovanja koncipiran je vrlo široko, pa je jasno da nije u cjelini podređen budućem radu. Keynesova koncepcija „dobrog života“ očito implicira *leisure* u smislu aktivnog esteticizma, pa ču zato današnje samo dijelom pragmatično i ciljno-usmjereno obrazovanje smatrati polovičnim radom tj. dodijeliti svim fazama obrazovanja koeficijent rada od 0,5.

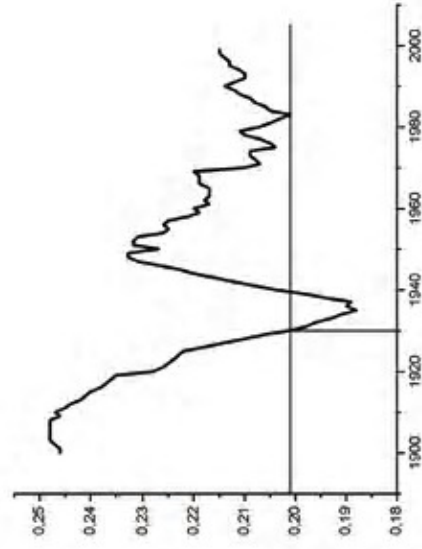
U kategoriju rada treba svrstati i rad u kućanstvu. Premda nije tržišno usmjeren, ipak je nezaobilazan dio naše svakodnevnice koja ograničava vrijeme odmora. Početak je stoljeća bio vrlo nemilosrdan prema prosječnoj ženi pa je tako ona prosječno u kućanstvu radila pedeset i dva sata. Doile je muškarac pridonosio vrlo ležerna tri sata. Krajem stoljeća krvulje rada po spolu u kućanstvu sprenne su na koliziju - žena doprinosi dvadeset i devet, a muškarac sedamnaest sati (*Ramey, Frances: 2006*). Ipak, prosječno radno vrijeme nije konstantno, pa je tako kroz dvadeseto stoljeće postupno oslobođeno pet sati od ukupnog prosječnog tjednog kućanskog rada. Premda se rad u kućanstvu snažno nameće kao prepreka odmoru, čini se kako Keynes ovu varijablu nije imao na umu kada je zamišljao društvo sa voljnim trosatnim radnim vremenom.

⁷ Temeljeno na petodnevnom radnom tjednu i 10 neradnih blagdana godišnje. Godišnji odmor nije uključen jer je njegovo prosječno trajanje teško pratiti kroz cijelo stoljeće, a 'dobrovoljnim radnicima' bi ionako trebao u mnogo manjoj mjeri.

Rad je i vrijeme utrošeno na putovanje od kuće do mjesta rada ili obrazovanja. Ipak, čini se kako je vrijeme putovanja, prema istim autorima, kroz dvadeseto stoljeće bilo vječno konstantnih stodeset sati godišnje po stanovniku uz mala povećanja tijekom Drugog svjetskog rata. Autori nude objašnjenje kako su povećane brzine transporta kompenzirale veće udaljenosti.

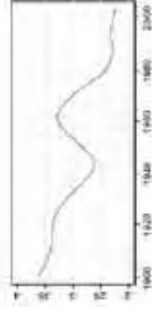
Model izračunava prosječni udio rada u datoj godini p. c. Ostatak vremena otpada na san i druge aktivnosti koje popunjavaju vrijeme koje nam je na slobodnom raspolaganju. Kao aktivnosti usmjerene na tržište model ne uračunava crnu i sivu ekonomiju. Model pretpostavlja kako nezaposleni ne rade, premda bi se moglo argumentirati kako se njihov rad očituje u aktivnom traženju posla.

Svo ono vrijeme koje nije rad, smatra se odmorom. Kroz dvadeseto stoljeće životni vijek i prosječna godina umirovljenja pomicali su se u suprotnim smjerovima, pa je zbog toga pri kraju života čovjeku postepeno otvoren ogroman rezervoar slobodnog vremena. Tako Hardy (2002), citira Wolfbeina koji 1949. zapisuje da je prosječan američki radnik mogao 1900. očekivati ti, a 1940. šest godina umirovljenja. Pomak je prema današnjih 20 godina bio zaista dramatičan.

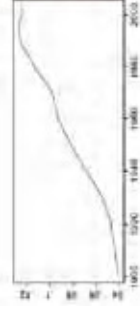

graf 4:
Udio rada u ukupnom društvenom vremenu;
Podaci preuzeti od
Human Mortality Database, Gendel(2001), Ramey i Frances (2006), Bureau of Labour Statistics i Ueberfeldt(2006).

Graf 4 prikazuje razvoj rada na razini društva tj. prosjek ne samo rada radnika već i nerada neradnika. Time se, čini mi se, dobiva realnija slika stanja. Već nam se na prvi pogled otkriva specifičnost trenutka u kojem Keynes daje svoja predviđanja. U samo trideset godina udio rada u godini strmoglavio se za 20%. Uz zadržavanje svih ostalih parametara rada na vrijednostima iz 1929. te uz supstituciju stvarnog radnog vremena Keynesovim trosatnim radnim vremenom dobili bismo ciljnu Keynesovu vrijednost od 0,14. Nismo li došli relativno blizu toj vrijednosti već u Keynesovo vrijeme? Što je spriječilo daljnje pomiranje grafa u sljedećih sedamdeset godina? Žene!

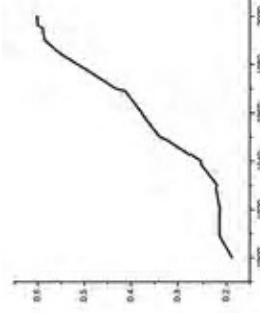

graf 5:
Udio mladih od 15 godina u ukupnoj populaciji;

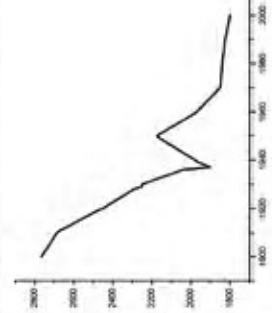

graf 6:
Udio starijih od 65 u ukupnoj populaciji;

Prema Ramey i Frances (2006).

graf 7:
Udio žena u radnoj snazi.
Prema U.S. Department of Labor (www.dol.gov)

graf 8:
Broj radnih sati godišnje po radniku.
Prema Ueberfeldt (2004)

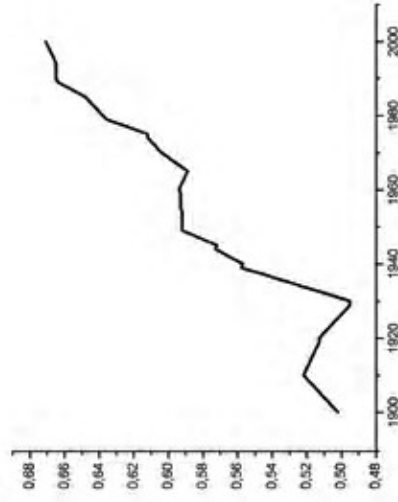
5. Moralni razvoj

Razvoj morala strahovito je teško utvrditi, a zahtijevao bi vrlo kompleksan model koji je izvan mogog dosega. Već bi se na početku postavilo pitanje što bismo mi to zapravo trebali mjeriti, a naročito imajući na umu dinamičnu prirodu moralnih pitanja.

Ipak, Keynes nas konkretno upućuje na dva aspekta morala za koja smatra da će se korjenito izmijeniti. Kao prvo, „*The love of money as a possession - as distinguished from the love of money as a means to the enjoyment of the realities of life - will be recognized for what it is...*“ (Keynes, 1963: 5) Kao drugo, „*All kinds of social customs and economic practices, affecting the distribution of wealth...however distasteful and unjust they may be in themselves...we shall then be free, at last, to discard*“ (Keynes, 1963: 6).

Evaluacija razvoja ovih predviđanja popločena je nepremostivim problemima. Na intuitivnoj razini čini mi se kako do ovakvog razvoja nije došlo. Ipak, intuiciju uništava selektivna percepcija, a u modernu vrijeme i nagla proliferacija informacija koja onemogućava uspoređivanje sa prošlošću. Da li je važnija intuitivna percepcija prosječnog stanovnika ili statistički pokazatelji? Rješenje ove dileme nije jasno. Ne izjavljuju li većina ljudi kako se osjećala sigurnije u Jugoslaviji nego u modernoj Hrvatskoj? S druge strane, ne pokazuju li tvrdi pokazatelji obrnutu sliku? Kada je u pitanju osjećaj sigurnosti, čini se lako opredijeliti za veću važnost subjektivne percepcije, no što ćemo kada smo suočeni sa situacijama kao što su ubojstva? Može li blaženo neznanje biti bolje od paničnog znanja kakvo posvuda i u svim sferama pronalazimo danas? U kontekstu Keynesovih „*distasteful and unjust customs*“, mogu li oni po samoj svojoj definiciji požijeti ikakve pozitivne učinke? Nisu li upravo oni motor proširenja potreba koje upravo pokušavaju zadovoljiti? Uistinu, jednom kada prihvatimo postojanje potreba izvan usko biološkog shvaćanja kao potrebnih za „*enjoyment of life*“ možemo li im teoretski naći granicu? Situacija je slična i s moralom. Ne povećava li se naša subjektivna percepcija nemorala drugih, ali i nas samih, proširivanjem dužnosti? Ne trčimo li, a Keynes najbrže od svih, na pokretnoj traci?

Dio (grube) slike dočarava Pinker (2007) zaključujući kako svijet razvojem dramatično smanjuje razinu fizičke agresije. Tako se drastično smanjio broj ratnih žrtava i žrtava ubojstava. Broj ubojstava na 100,000 ljudi u Velikoj Britaniji je u proteklih 600 godina pao s 24 na čak 0,6. Ovo je u svakom slučaju izvrstan rasplet događaja. No, možemo li ga povezati

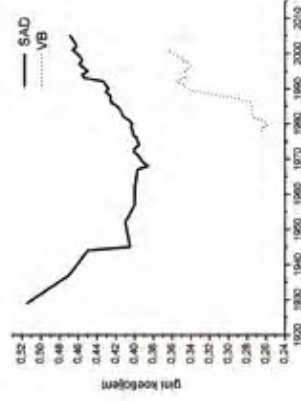
graf 9:
Udio radne snage u stanovništvu.
Prema U.S.
Department of Labor

Grafovi 5 do 9 daju nam malo bolju sliku razvoja količine rada u SAD-u u dvadesetom stoljeću. Ujedno predstavljaju i glavne pokretače modela. Ostali parametri (vrijeme transporta, školovanje, rad u kućanstvu, nezaposleni) bitno su manje doprinijeli promjenama vrijednosti modela. Možemo uočiti kako u isto vrijeme djeluje više suprotstavljenih parametara. Tako je padu duljine individualnog rada osvojenog pomoću tehničkog napretka suprotstavljena eksplozija ženske participacije u radnoj snazi. Društvo vremenom stari, kao što je vidljivo iz podataka o udjelu stanovnika starijih od šezdeset i pet i mlađih od petnaest godina, a prosječna godina umirovljenja pomiče se unatrag. Tako su stanovnici SAD-a početkom stoljeća iz radne snage izlazili u prosjeku u 74. godini života, a danas u 63. Unatoč ovim efektima i solidnom padu prosječnog radnog vremena po radniku, ženska participacija uspijeva bitno usporiti pad ukupne količine rada. Njoj pomaže i obrazovanje čija se količina utrošila od početka stoljeća. Pozitivna je strana ovih efekata pravednija raspodjela rada među stanovnicima, tj. većinom između muškaraca i žena. Feministicama će biti drago što je njihova povećana participacija u radnoj snazi praćena smanjenjem rada (i ukupnog i u usporedbi sa muškarcima) u kućanstvu.

Model nam, nažalost, baš ništa ne može reći o voljnosti rada koju je predviđao Keynes, a pouzdane pokazatelje nisam pronašao. S druge strane, mislim da nije pogrešno zaključiti, pa makar na intuitivnoj razini, kako je najveći dio rada motiviran potrebom za zarađivanjem, a ne ugodom.

s napretkom morala? Situacija je ponovno vrlo nejasna jer nam ništa ne govori o uzrocima ovog pada. Keynes je pod razvojem morala imao na umu aktivni, samostalni moral slobodnog pojedinca - moral kratkog dometa tj. neutilitarni moral. Ovakav bi moral utjecao na poboljšanje odnosa među ljudima i stvaranje egalitarnog društva. U najmanju ruku, društvo bi trebalo biti egalitarnije, egalitarno barem u odnosu na apsolutne potrebe članova. Nisam u stanju mjeriti neutilitarni moral, no ono što mogu je pružiti mjeru za drugu predikeciju tj. egalitarnost društva.

Graf 10:

Gini koficijenti za
SAD i
Veliku Britaniju;
Podaci prema US
Census Bureau i
[www.kruselectronic.
typepad.com](http://www.kruselectronic.typepad.com)

Kao i mnogo puta do sada odmah je vidljiva specifičnost Keynesove situacije. U dva desetljeća nakon 1929. u SAD-u je jednakost intenzivno rasla da bi se nakon toga stabilizirala, a u zadnjim desetljećima stoljeća gotovo nadoknadila izgubljeno. Velika Britanija, za koju nisam uspio pronaći dugoročnije podatke, pokazuje eksploziju nejednakosti u zadnjim desetljećima 20. stoljeća. Čini se kako se Keynesova revolucija morala, barem u segmentu egalitarnosti, ne nazire. Ipak, treba naglasiti kako ovaj graf možda maskira rastuće zadovoljavanje osnovnih potreba - ako one uopće postoje.

6. Kritika

Kao prvo, mogu postaviti kritiku sasvim tehničke prirode. Povećavanjem bogatstva nekog skupa ljudi na danom teritoriju, Keynesova pretpostavka o povećavanju vanjskih ulaganja čini se vrlo razumnom. Prinos na ta ulaganja zaista bi, barem u teoriji, mogao kompenzi-

rati propuštenu dobit od rada i zadovoljiti Keynesovu cijenu apsolutnih potreba. Dobra primarnog i sekundarnog sektora zaista možemo osigurati iz uvoza. No, kakva je situacija s tercijarnim sektorom? Čovjek, naviknut na duga, gotovo cjelodnevna, radna vremena uslužnog sektora, teško bi se pomirio s njihovim skraćivanjem. Naime, specifičnost je tercijarnog sektora da u svom velikom dijelu traži fizičku prisutnost radnika. U situaciji gdje je ukinita potreba za radom u primarnom i sekundarnom sektoru⁸, može li novooslobodena radna snaga kompenzirati razliku između Keynesovog trošatnog radnog vremena i današnjeg otprilike osmosatnog? Posebno, možemo li to očekivati u današnjem društvu s ogromnom većinom radnika u tercijarnom, a samo manjinom u prethodnima? Hipotetičnim trošatnim radnim vremenom cijele radne populacije otvorila bi se ogromna potreba za stranom radnom snagom koja bi ostvarenje Keynesove utopije odgovarala za još šezdeset godina, dakle sto za uzdržavanje mene i najmanje nešto manje od šezdeset⁹ za radnika koji bi popunio rupu u mojem radnom vremenom u uslužnom sektoru.

Ekonomski problem razvijenog čovječanstva svojim je velikim dijelom riješen, no tome je tako samo iz perspektive tog istog čovječanstva pred sedamdeset godina. Ono što se tada moglo uključiti u „*sustenance*“ danas tu istu kategoriju nikako ne zadovoljava. Danas moram imati tv-prijamnik s preplatom na HBO, zimi moram skijati, u hladnjaku moram imati avokado, a u jezgri madraca zimbabveanski kokos, frizer mi mora poznavati tri stotine tehnika šišanja, a ne masira me više žena, nego Yoshi u uredu obloženoj stotinama certifikata izvrsnosti. S druge strane, a mnogo pozitivnije, moram imati i jaje osigurano od salmonelle, grijanje na koje trošim nekoliko sekundi dnevno umjesto sati i veći broj umjetnika koji me okružuju te mnogo lakši pristup njihovim radovima. Očito je kako, neutralno rečeno, živimo kompleksnije. Postojanje ove kompleksnosti u svakodnevnom životu svatko od nas negira smatrajući ju nultom točkom iz koje tek nekamo treba krenuti.

Tijekom 20. stoljeća zaista se obistinila Keynesova pretpostavka o smanjivanju udjela primarnog i sekundarnog rada, dapače vrlo dramatično se obistinila. U isto vrijeme, ljudi nisu drastično smanjili udio sveukupnog rada, već su, naprotiv, jednostavno prelazili u tercijarni sektor uz istodobno povećavanje udjela radno aktivnog stanovništva. Čini se kako u uslužnim djelatnostima postoji beskrajn broj radnih mjesta - čovjekova potreba za udobnošću (stavom ili percipiranom?) mnogo je jača od njegove potrebe za slobodnim vremenom. Tako danas velika većina ljudi ne radi na zado-

8 Premda čak i dijelevi sekundarnog sektora (npr. graditeljstvo) ne može biti uvezeno bez samih graditelja.

voljavanju Keynesovih apsolutnih potreba (*sustenance*), već jedni druge međusobno uslužuju.

Drugo, vidimo kako nema nikakvih dokaza da je intuitivna Keynes-ova teorija potreba, na kojoj počiva cijeli sistem teksta, ispravna. Ono što pouzdano možemo reći je kako su njegove apsolutne potrebe ionako vrlo općenito zamišljene. Svakako je točno kako su one dinamične i vremenom se mijenjaju, pa se stoga postavlja pitanje možemo li uopće razlikovati apsolutne i relativne potrebe. Nije li i sam Keynes, taj veliki kritičar besmislenog bogaćenja i umjetnički senzibiliziran čovjek, postigao veliko (mnogo veće od potrebnog) bogatstvo na burzi? Mijerija li išta na stvari činjenica da je on, navodno, to bogatstvo znao „dobro upotrijebiti“ tj. izbjеći bogaćenje zbog samog bogaćenja?

Treća kritika upućena je moralnoj utemeljenosti takvog sistema. Tko ne radi, drugi rade za njega tj. njegov kapital, a krajnji radnik nema kome povjeriti svoj rad. Ovo je istinito i za strani rad koji bi trebao zadovoljavati potrebe primarnog i sekundarnog sektora, ali i za uvezene radnike koji bi morali raditi u domaćem tercijarnom sektoru. Ne bi li se ovakvim sistemom ostvario ogledan primjer izrabljivanja siromašnih od strane bogatih? U Keynesovu korist ide činjenica da se njegova predviđanja baziraju kako na tehnološkom napretku tako i na stranim investicijama, no temeljni problem ostaje netaknut - moj nerad mora popuniti netko drugi, pa makar omjer uložениh i dobivenih sati ne bio jednak nuli.

Literatura

- Biddle, Jeff E., Hamermesh, Daniel S. (1989) *Sleep and the Allocation of Time*, NBER Working Papers 2988, National Bureau of Economic Research
- Bishop, K. (2004) *Working time patterns in the UK, France, Denmark and Sweden*, www.statistics.gov.uk
- Gendel, Murray (2001) *Retirement age declines*, Bureau of Labor Statistics, www.bls.gov.
- Hardy, M. (2002) *The Transformation of retirement in 20th Century America: From Discontent to Satisfaction*, *Generations* 26 (2), 9-16.
- Keynes, J.M. (1963) *Economic Possibilities for our Grandchildren*, *Essays in Persuasion*, New York: W.W.Norton&Co.
- Lucas, Robert E. (2003) *The Industrial Revolution: Past and Future*, Federal Reserve Bank of Minneapolis, www.minneapolisfed.org
- Pinker, Steven, *We're getting nicer every day*, *The New Republic Online* www.pinker-wjh.harvard.edu
- Prescott, Edward (2004) *Why Do Americans Work So Much More Than Europeans*, Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review 28.
- Ramey, Valery, Frances, Neville (2006) *A century of work and leisure*, National Bureau of Economic Research, www.nber.org
- Ueberfeldt (2004) www.econ.ucsd.edu
- Whaples, Robert, *Hours of Work in U.S. History*, EH. Net Encyclopedia, www.eh.net/encyclopedia/
- Zilibotti, F. (2006) *Economic Possibilities for Our Grandchildren*; 75 Years after: A Global Perspective